

**Ukrainisztika Magyarországon és a határon túlon
II. Україністика в Угорщині та поза її межами II.
Матеріали міжн. наук. конференції. Будапешт: Printpix
nyomda és grafikai stúdió, 2022. С.101-108.**

**ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ:
ПРОБЛЕМИ ТРАКТУВАННЯ І ТИПОЛОГІЇ**

Наталія Торчинська

(Хмельницький національний університет, torchynskan@khmn.edu.ua)

Михайло Торчинський

(Хмельницький національний університет, torchynskyim@khmn.edu.ua)

**ONE-MEMBER SENTENCES: PROBLEMS OF INTERPRETATION
AND TYPOLOGY**

Nataliia Torchynska

Mykhailo Torchynskyi

In the article, an attempt was made to find out the linguistic status of One-member Sentences in general and the place of generalized personal constructions in this group of sentences in particular through the prism of traditional and semantic-syntactic approaches to the study of one-member sentences. As a result of the study, we agree with the proposal of some scientists that definite-personal and indefinite-personal sentences should be interpreted as incomplete, and only impersonal, infinitive, nominative and vocative sentences can be considered as one-member sentences. All proverbs, sayings, aphorisms, or author's lines with the corresponding generalized semantics should be classified depending on a way of expression of a grammatical basis, the quantity of the predicative centers, connections between them, etc.

Key words: *one-member sentences, the main member of predicate type, indefinite-personal sentences.*

У статті крізь призму традиційного та семантико-синтаксичного підходів до вивчення односкладних речень зроблено спробу з'ясувати лінгвістичний статус односкладних речень загалом та місце узагальнено-особових конструкцій у цій групі речень зокрема. У результаті дослідження погоджуємося з пропозицією окремих науковців, що означено-особові та неозначено-особові речення варто трактувати як неповні, а односкладними вважати лише безособові, інфінітивні, номінативні та вокативні речення. Усі

прислів'я, приказки, афоризми, сентенції або авторські рядки з відповідною узагальненою семантикою варто класифікувати залежно від способу вираження граматичної основи, кількості предикативних центрів, зв'язків між ними тощо.

Ключові слова: *односкладні речення, головний член присудкового типу, узагальнено-особові речення.*

На сучасному етапі розвитку синтаксису не втрачають своєї актуальності дослідження, присвячені функціонуванню односкладних речень, зокрема структурі, типології, семантиці, стилістичним функціям. Незважаючи на те, що типологія односкладного речення розроблена й певною мірою усталена, існує низка питань стосовно їхньої належності до повних чи неповних конструкцій, співвіднесеності певних ілюстрацій із тим чи іншим різновидом речення тощо.

Як відомо, односкладним називається речення з одним головним членом речення, який виступає носієм головної його ознаки – предикативності (модальність, час, особа), і для повноти змісту речення другий головний член не потрібен (тому більша частина односкладних речень є повними), оскільки всі необхідні функції виконує один головний член. Головний член присудкового типу / головний член підметового типу (за І. Р. Вихованцем, це недиференційований головний член (Вихованець 1993: 81)) є граматично незалежним, самодостатнім, тоді як у двоскладному реченні предикативний центр становить своєрідне словосполучення, поєднане зв'язками координації, тяжіння або співположення залежно від способу вираження присудка.

Головний член односкладного речення цих речень має такі диференційні ознаки: «1) входить у формально-синтаксичну структуру односкладних речень як їх єдиний головний член; б) виражає предикативний (модально-часовий) стосунок змісту односкладного речення до дійсності; в) становить синтаксичну вершину односкладних речень, тобто є абсолютно незалежним головним членом; г) співвідноситься з «новим» (ремою) або нечленованим на рему й тему компонентом при актуальному членуванні речення; д) переважно співвідноситься з предикатом у семантико-синтаксичній структурі речення; е) співвідноситься з присудком або підметом двоскладного речення; є) виражається спеціалізованими формами – безособовими дієсловами, предикативними прислівниками, називним відмінком іменника тощо» (Вихованець 1993: 81–82). Як бачимо, серед диференційних ознак відсутня вказівка на вираження головного члена особовими формами дієслова, тобто це вже свідчення того, що існує неоднозначність у трактуванні цього питання.

Отже, в українському синтаксисі і до сьогодні відсутня спільна думка щодо лінгвістичної природи односкладних речень, а це зумовлено різними підходами до їх розгляду і вивчення, що підтверджують дослідження таких науковців, як І. Р. Вихованець, Н. В. Гуйванюк, П. С. Дудик, А. П. Загнітко,

М. Ф. Кобилянська, М. В. Мірченко, А. К. Мойсієнко, Л. В. Прокопчук, М. С. Скаб, І. І. Слинько, К. Ф. Шульжук та ін.

Речення як основну синтаксичну одиницю розглядають у трьох аспектах – формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному й комунікативному. Як зауважує М. В. Мірченко, «в першому випадку виділимо синтаксичні зв'язки і на їхній основі компоненти речення, у другому – семантико-синтаксичні відношення і компоненти змістової природи, у третьому – компоненти актуального членування, комунікативну предикативність, тему і рему. Зазначимо, що компоненти цих рівнів речення перебувають у складних взаємостосунках і взаємозв'язках. Вони виступають окремими категорійними величинами зі своєю графемною структурованістю» (Мірченко 2011: 109). Саме така різноаспектність і сприяє різному трактуванню лінгвістичної природи односкладних речень, що й зумовлює *актуальність теми* статті.

За традицією, усі односкладні речення поділяють на дієслівні, іменні та прислівникові. У складі дієслівних виділяють означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні та безособові; у структурі останнього типу за характером вираження головного члена можуть бути і прислівникові речення. До іменних відносять номінативні, а подекуди й вокативні речення. При розмежуванні кожного типу існують певні зауваги, що й спонукає до глибшого розгляду питання односкладності в синтаксисі.

Мета статті – крізь призму традиційного та семантико-синтаксичного підходів до вивчення односкладних речень з'ясувати лінгвістичний статус односкладних речень загалом та місце узагальнено-особових конструкцій у цій групі речень зокрема.

Зауважимо, що існує низка поглядів на саме іменування цих синтаксичних одиниць та на їхню належність до тієї чи іншої групи речень. Так, І. Р. Вихованець наполягає, що якщо уведення підмета до структури односкладного речення перетворює його на двоскладне, то це речення не повинне належати до односкладних, а логічно їх трактувати як двоскладні неповні. Безпосередньо односкладними він вважає безособові, інфінітивні, номінативні та вокативні (Вихованець 1993: 98–99).

М. В. Мірченко також вважає, «що до односкладних речень недоцільно зараховувати означено-, неозначено- та узагальнено-особові речення. За функціонального підходу ці конструкції є неповними двоскладними реченнями. Враховуючи валентність предикатного слова-дієслова, їх доречно визначити як речення, породжені особливими умовами комунікації, коли текстово недоречно моделювати двоскладну структуру» (Мірченко 2011: 110).

У контексті нашого дослідження зупинимося на окремих поглядах автора, який вважає, що для мовців важливою є інформація про подію, а не її виконавець, підтверджуючи думку прикладами: *Багату дівку сватають і в Петрівку* (нар. тв.); *Їж борц з грибами і держи язик за зубами* (нар. тв.); *Не вчи орла літати, а рибу плавати* (нар. тв.); *Прощаю всіх, хто заподіяв мені зло* (О. Довженко); *Сиджу. Співаю з дідом колядок різних. А тепер – минулося*

(Гр. Тютюнник); *Живим узяти не змогли його* (Л. Костенко) і зазначаючи, що тут «діяч постає або ж узагальненим, або означеним, або неповно означеним без словесного окреслення, що й необхідно для передачі змісту, семантики, це зумовлено й контекстом» (Мірченко 2011: 110).

Оскільки немає єдиної думки стосовно статусу різних типів односкладного речення, то зосередимося на узагальнено-особових реченнях, зокрема проаналізуємо дефініції та приклади, що їх мотивують.

В академічній граматиці за редакцією І. К. Білодіда зазначено, що «до узагальнено-особових належать такі односкладні речення, в яких дія-стан сприймається узагальнено, як характерна для будь-якої особи, а головний член виражається дієсловом у формі 2 особи (зрідка іншими особовими формами)»: *«Ложки за вухо не занесеши»* (М. Номис), *«Гірко заробиши, солодко з'їси»* (І. Франко), *«Хліб-сіль їж, а правду ріж»* (Білодід 1972: 241). Далі зауважується, що узагальнено-особові речення за синтаксичною будовою можуть збігатися з означено-особовими, неозначено-особовими, а також із двоскладними неповними реченнями з неназваним підметом, проте відрізняються від них саме семантикою. Водночас фіксуємо велику кількість складних безсполучникових, складносурядних, складнопідрядних речень як ілюстративного матеріалу: *«Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем; Здобудеш освіту – побачиши більше світу; Дивіться, щоб у Ради не пролізли гади»*. Щоправда, автори вказують, що «узагальнено-особового значення можуть набувати і двоскладні речення з підметами-займенниками *ти, ми, ви* з узагальнено-особовим значенням» (Білодід 1972: 242–244). Але звернімо увагу на останній приклад (*Дивіться, щоб у Ради не пролізли гади*), який, маючи семантику часткового узагальнення, вказує на пораду, застереження від певної дії, проте не відповідає заявленому можливому способу вираження граматичної онови, бо підмет виражений іменником, а не займенниками. Такі ж прості іменникові або навіть складені підмети знаходимо в багатьох сучасних пареміях, які наведемо нижче.

Семантичний підхід до виокремлення узагальнено-особових речень став провідним у більшості наступних праць, присвячених питанням синтаксису простого речення.

Енциклопедія української мови пропонує таке визначення: «Узагальнено-особове речення – речення, структурну основу якого становить головний член, виражений дієсловами 2-ї ос. однини дійсного і наказового способу та 3-ї ос. множини дійсного способу». Дія (стан), позначувана головним членом узагальнено-особових речень, виступає як ознака широкого, невизначеного загалу без певних темпоральних і просторових обмежень, напр.: *«Людині бійся душу ошукать, бо в цьому схибиши, та уже навіки»* (Л. Костенко); *«Головою муру не проб'єши»*; *«Судять не по словах, а по ділах»*. Далі йде вказівка, що саме позачасовістю і нелокалізованістю ситуацій узагальнено-особові речення відрізняються від означено- та неозначено-особових речень (Грищенко 2004: 697). Бачимо, що першим прикладом подано складнопідрядне речення з підрядною частиною причини (що вже наштовхує

на роздуми, що односкладних узагальнено-особових речень у чистому вигляді є дуже мало).

За К. Ф. Шульжуком, «односкладні узагальнено-особові речення – речення, головний член яких виражений дієсловом другої особи теперішнього чи майбутнього часу (рідше іншими особовими формами) і вказує на узагальнену особу» (Шульжук 2004: 118). Як ілюстративний матеріал у підручнику також одразу запропоновано складносурядні та безсполучникові речення: *Слухай кожного, але не з кожним говори; Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися.*

Цьому типу речень науковець приділяє достатньо уваги, звернувши увагу і на значення речення (умову, наслідок, застереження, можливість / неможливість дії тощо), і на ступінь вираження узагальнення (високий – в афористичних висловах (*Здобудемо освіту – побачим більше світу; Не хвались, як їдеш у поле, а хвались, як їдеш з поля; Шилом моря не нагрієш*), нижчий – у висловлюваннях оповідача, який для передавання власних емоцій послуговується дієсловами у формі другої особи однини (*Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети; Закохану людину одразу помітиш; В голосі його тиха зажура і стриманість, і ще щось таке, що відразу й не збагнеш*)) (Шульжук 2004: 119).

Як бачимо, і тут, і при підтвердженні інших постулатів стосовно узагальнено-особових речень ілюстративним матеріалом здебільшого взято складні конструкції, де односкладні речення є лише елементами їхньої структури.

П. С. Дудик і Л. В. Прокопчук пропонують таку дефініцію узагальнено-особового речення: «різновид односкладних речень, у яких дія-стан сприймається узагальнено, як така, що характерна за певних умов для будь-кого, а головний член виражений дієсловом у формі 2-ї особи, зрідка – іншими особовими формами» (Дудик Прокопчук 2010: 141). Теоретичний та ілюстративний матеріал дуже близький до викладеного в академічній граматиці (Білодід 1972: 242–244; Дудик 2010: 141–142).

Аналогічний підхід до розгляду узагальнено-особових речень знаходимо і в А. П. Загнітка, де із-поміж прикладів переважають складні речення, на зразок *Розуму і за морем не купиш, коли його вдома не маєш* (Нар. тв.); *Що посієш, те й пожнеш* (Нар. тв.) (Загнітко 2009: 44). Але так само виникає питання щодо кваліфікації такого прикладу, як *Хочеш мати, треба дбати* (Нар. тв.): односкладним узагальнено-особовим реченням вважати тільки першу частину (бо в ній наявне особові дієслово) чи все речення (тоді як друга предикативна одиниця за структурою – безособова).

Отже, більшість науковців схиляється до того, що вирішальною ознакою узагальнено-особового речення є семантика повної узагальненості (високий ступінь узагальнення), здебільшого притаманна прислів'ям, приказкам, сентенціям, або ж семантика часткової узагальненості (низький ступінь узагальнення), наявна в живому мовленні та в художньому дискурсі,

репрезентована устами оповідача, який передає внутрішні настрої, переживання, притаманні багатьом.

Звісно, не викликають жодного заперечення щодо належності до узагальнено-особових речень такі зразки, як: *Кашу маслом не зіпсуєш; Не берися не за своє діло; Дарованому коневі в зуби не заглядають; Лежачого не б'ють* тощо.

В усіх вищезгаданих джерелах, які пропонують традиційний підхід до типології односкладних речень, наявна вказівка, що узагальнено-особові речення іноді можуть виступати як структурно двоскладні, а підметами в них тоді виступають займенники *ти, ми, ви*.

Проте, як показують наші спостереження, таких речень у зібраннях прислів'їв і приказок значно менше, ніж інших структурних типів (приклади паремій пропонуємо за джерелом 7). Так, семантику узагальненості можуть мати різні типи двоскладних речень з іменниковими підметами, зокрема повні (*Без нашого Гриця вода не освятиться; В закритий рот муха не влізе; Горбатого могила виправить; Гостре словечко коле сердечко*; та неповні еліптичні (*Без вірного друга – велика туга; Година вранці варта двох увечері; З великої хмари малий дощ*) речення.

Безособовими за граматичним вираженням головного члена будуть паремії: *Видно пана по халявах* (предикативний прислівник); *В сім'ї не без виродка* (пропущений головний член присудкового типу); *За моє жито мене ж і бито*; *Київ не одразу збудовано* (безособові форми на *-но, -то*); *За дурною головою і ногам нема спокою* (предикативне слово *немає*). Подекуди фіксуємо й інфінітивні речення: *Йти на комара з дрючком, а на вовка з швайкою*.

Значна частка паремій побудована за зразками різних типів складного речення, тому тут виникає ще більше питань при їх характеристиці. За наявності тієї ж семантики повного узагальнення в усіх без винятку аналізованих прикладах, за традиційним поглядом, лише речення *Людей питай, а свій розум май* можна вважати узагальнено-особовим, а у прикладі *Скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться* узагальнено-особовим буде лише перша предикативна одиниця. Тоді всі наступні слід розглядати, як звичайні складносурядні речення із з'ясовно-протиставним зв'язком: *Бачить кіт сало, та сили мало; Є в глечуку молоко, та голова не влізе; Згода дім будує, а незгода руйнує?* Але ж у цих реченнях дія також не приписується комусь конкретному, а стосується будь-кого, має узагальнене значення.

Так само можна проаналізувати й інші типи складного речення. Розмаїтими за типом підрядної частини є приказки і прислів'я, оформлені як складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними (*Забув віл, коли телям був; Згадала баба, як дівкою була; Знає кіт, чиє сало з'їв; На тобі, небоже, що мені негоже*), часу (*Не кажи гоп, поки не перескочиш*), причини (*Не копай іншому ями, бо сам упадеш*). Окремо варто виділити складнопідрядні речення з підрядним одночленним місця: *Де відвага, там і щастя; Де коротко, там і рветься; Де посіси, там і вродиться*.

Кількісно значну групу становлять паремії, утворені за зразком складного безсполучникового речення з однотипними (*Багато дива, мало млива; Зайця ноги носять, вовка зуби годують*) та різнотипними (*Баба з воза – кобилі легше; Боятися вовка – в ліс не ходити; Заліз у багатство – забув і братство; Голка в стіжок упала – пиши пропала; З миру по нитці – голому сорочка; Менше говори – більше почувеш*) частинами.

Аналогічно виникає проблема трактування односкладності і в складних ускладнених реченнях. Так, у складній синтаксичній конструкції *Бійся не того собаки, що бреше, а того, що лащиться* є три предикативні одиниці, головна за структурою недиференційованого головного члена співвідноситься з узагальнено-особовим реченням, а підрядні означальні частини складаються з підмета і присудка, де підмет виражений не особовим, а відносним займенником.

Таким чином, розуміємо, що підхід до кваліфікації односкладних речень і їхньої типології неоднаковий, тому робимо певні висновки. По-перше, підтримуємо думку, що означено-особові та неозначено-особові речення варто трактувати як неповні, оскільки їхній головний член присудкового типу можна трансформувати в повноцінний предикативний центр, що складається з підмета і присудка, а до односкладних відносимо лише безособові, інфінітивні, номінативні та вокативні, бо тут, дійсно, інший головний член речення не відтворюється. По-друге, при визначенні типів односкладних речень, зокрема й означено- та неозначено-особових, увага звертається на формально-граматичний аспект, тобто відносимо їх до певної групи на основі способу вираження головного члена, тоді як при виокремленні узагальнено-особових конструкцій додаються інші ознаки, тобто при кваліфікації узагальнено-особових речень основний акцент робиться на ступінь узагальнення, який, звісно, найбільш притаманний прислів'ям та приказкам, де дія може стосуватися будь-кого. По-третє, вивчення односкладних речень відбувається у розділі «просте речення», а ілюстративний матеріал до узагальнено-особових конструкцій подається переважно у вигляді складних речень. Тому, оскільки цей пласт народної творчості здебільшого має структуру двоскладних, простих ускладнених, складних речень, які також мають високий ступінь узагальненості, то виникає питання: чи доречно розглядати узагальнено-особові речення у структурі односкладних. Водночас пам'ятаємо, що серед паремій можна знайти й безособові, інфінітивні речення. Отже, на нашу думку, усі зразки народної творчості або авторські рядки з відповідною узагальненою семантикою варто класифікувати залежно від способу вираження граматичної основи, кількості предикативних центрів, зв'язків між ними тощо, тобто вилучити поняття 'односкладні узагальнено-особові речення' з теми про односкладні речення та переглянути традиційний підхід до їх вивчення у закладах освіти загалом. Водночас про ступінь узагальненості (високий або низький) можна говорити як про додаткову ознаку при аналізі речення, наприклад, із погляду функціональної лінгвістики.

У перспективі плануємо проаналізувати проблемні питання щодо типології неповних речень у вітчизняному синтаксисі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. заг. ред. 1972. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ : Наукова думка.
2. Вихованець І. Р. 1993. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь.
3. Грищенко А. П. 2004. Узагальнено-особове речення. *Українська мова. Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Вид. друге, доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана.
4. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. 2010. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія».
5. Загнітко А. П. 2009. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк.
6. Мірченко М. В. 2011. Односкладність, неповнота, еквівалентність простого речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. Вип. 7. С. 109–113. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_26 (дата звернення – 12.06.2022).
7. Українські народні прислів'я та приказки: Топ-300. *То є Львів*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://inlviv.in.ua/suspilstvo/ukrayinski-narodni-prisliv-ya-ta-prikazki-top-300> (дата звернення – 15.06.2022).
8. Шульжук К. Ф. 2004. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Вид. центр «Академія».